

til sætningen: »Er der med alle tænkelige forklaringer og bortforklaringer mulighed for at fastslå et eller flere bestemte forhold mellem udsæd og landgilde?« Som forsker har Gissel sin styrke i omfattende detailundersøgelser til belysning af senmiddelalderens og det 16. århundredes landbohistorie, og her har han nået resultater, der vil blive stående eller give anledning til ny, frugtbar diskussion. Når han behandler emner, der rækker ud over mageskifternes tidsalder, er hans iagttagelser naturligt nok mere tilfældige, og det samme gælder hans kritisk refererende behandling af andres udsagn om problemer, som kun kan besvares efter dybtgående studier i det 17. og 18. århundredes vældige, men uensartede kildemateriale. Disputatsens bilag 4, »Sammenligning af udsædsangivelser/arealangivelser fra tiden ca. 1560–1690« vidner om den flittige og kyndige forskers gode vilje til at inddrage matriklerne i undersøgelserne. Han er sikkert også klar over, at han må bag om disse kilder og navnlig søge til markbøgerne fra 1680ernes begyndelse. Men samtidig må hans stærkt engagerede forhold til ødegårdsproblemer kunne virke inspirerende også på områder, hvor han nu har placeret sig som den førende forsker.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

KNUD VOSS: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754. København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1971. 494 s. 393 ill. 324,75 kr.

Knud Voss erhvervede i 1966 den filosofiske doktorgrad paa en afhandling om enevældens bygningsadministration, et arbejde, der ikke alene er et stykke solidt administrationshistorie men tillige et uundværligt redskab for den, der vil beskæftige sig med byggeri og arkitektur i den næsten 200 aarige periode mellem enevældens etablering og indførelsen af den frie forfatning.¹ Med den foreliggende bog udmønter Knud Voss sin administrationshistoriske viden – parret med den kunsthistoriske baggrund – i skildringen af en enkelt kunstner, arkitekten Nicolai Eigtved. Vi følger Eigtved fra 1720'erne, mens han som ung mand uddannes i gartnerfaget, til han 34 aar gammel udnævnes til hofbygmester for snart at blive kongens og landets foretrukne arkitekt. Igennem 19 flittige aar betroedes han alsidige opgaver lige fra interiørindretning af det nye residensslot, Christiansborg, til opførelsen af en hel bydel, Frederiksstaden. I nært samarbejde med tidens ledende statsmand, overhofmarskal A. G. Moltke, forestod Eigtved en række kongelige bygningsarbejder, samtidig med at han fungerede som arkitekt for private – blandt andet hele tre gange for Moltke. I det attende aarhundredes danske arkitekturhistorie indtager Eigtved en central

¹ Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden. Med en Redegørelse for Størstedelen af Periodens danske Raadhuse, København 1966.

plads, og som skaberen af talrige bygningsværker kan hans virke nok fængsle en historiker, som her kan hente supplement til den almindelige politiske, økonomiske og sociale historie, hvortil ogsaa bygningskunsten er uløseligt knyttet.

Bogen om Eigtved er en fornem publikation i stor kvart, papiret ekstraglittet specialtryk, og typerne meget store. Klicheerne er fremragende, naar man ser bort fra et mindre antal, som er gengivet efter andre bøger. Billedopsætningen er baade smuk og hensigtsmæssig, idet gengivelserne bringes nøje sammen med det tekstafsnit, de illustrerer. Billedmaterialet udgøres af fotografier, kobberstik, prospekter og arkitekturtegninger. Fotografierne er af saa høj kvalitet, at det er en udsøgt fornøjelse at gennemblade bogen, hvilket ikke mindst skyldes Ole Woldbyes pragtfulde optagelser af eksisterende bygninger.

I et kortfattet forord takkes de nødvendigste behørigt; herefter kommer et forskningshistorisk afsnit, der efterfølges af et kapitel om Eigtveds uddannelse, og siden gøres der i kronologisk rækkefølge rede for de mange opgaver, arkitekten fik: indretningen af Christiansborg med Marmorbro og pavilloner, landstedet Sophienberg for dronning Sophie Magdalene, Det kongelige palæ (Nationalmuseet) for kronprins Frederik (V) og hans gemalinde, Frederiksdal for udenrigsministeren, J. S. Schulin, en havebygning ved Hirschholm slot, ombygninger paa Bregentved og Turebyholm for Moltke, et pakhús paa Christianshavn til Asiatick Kompagni, Komediehuset paa Kongens Nytorv, anlæggelsen af Frederiksstaden med Amalienborg-palæerne og projekter til Frederikskirken samt Frederiks tyske kirke (Christianskirken); endelig behandles en række mindre arbejder. Forfatteren runder af med en afslutning, som dog ikke bliver sidste ord i denne omfangsrige og stofmættede bog, idet vi ogsaa faar et tillæg om Eigtved og Kunstakademiet i København, hvor hofbygmesteren fungerede som direktør. »Udenværkerne« bestaar ifølge indholdsfortegnelsen af en fortegnelse over utrykte kilder – næsten udelukkende hentet i Rigsarkivet – og en katalog over arkitektens bevarede tegninger ordnet efter opbevaringssted; en systematisk katalog for hvert af Eigtveds værker havde været ulige mere værdifuld. Eigtved-bibliografien forekommer dækkende, men indbefatter ifølge sagens natur ikke den store almenlitteratur, der ogsaa maa ligge til grund for bogen. Til slut følger billedfortegnelse samt person- og stedregistre.

Indholdsfortegnelsen meddeler intet om »noter og henvisninger«, og teksten er heller ikke belastet med anstødelige notetegn; dog vil læseren forbavses, naar han efter tapper indsats kommer til s. 436, thi her og paa de følgende 25 sider findes virkelig et notesystem. Et sælsomt et ganske vist. Indtil s. 102 henvises der side for side, hovedsagelig til arkivalier og i ringe grad til litteratur. Saa opgives dette, og forfatteren anvender pludselig henvisninger en bloc for eksempel vedr. et gemak i

slottet eller mindre dele af et bygningsværk. Systemskiftet finder sted midt i den omtrent 100 sider lange skildring af Christiansborgs indretning, og her er det øjensynlig løbet løbsk med de mange noter. Denne eller rettere disse former for dokumentation forekommer langtfra tilstrækkelig og er uhyre vanskelig at benytte for den, der maatte ønske at eftergaa eller uddybe en oplysning. Naar hertil kommer, at forfatteren som nævnt næsten udelukkende refererer til primærmateriale, saa er det svært, ja ofte umuligt at afgøre, hvad Voss bringer af nyt stof, og hvad der er overtaget fra andre. Forskningsoversigten slutter med følgende smukke passus: »Bevidstheden om afhængighed af hidtidig forskning, og dialogen med denne, hører i alt videnskabeligt arbejde til de stærkeste fundamenter for det øjeblikkelige studium, og er for dette en grundlæggende inspirationskilde« (s. 18). Hvor gerne man end tror forfatteren, maa det dog konstateres, at dialogen stort set former sig som en monolog, hvor kun Knud Voss kommer til orde. Naar en debat af og til anes, tager den sig nærmest ud som skyggeboksning. En diskret og ikke blot bedrevidende tilrettevisning af tidligere forfattere hører ellers til god tone, og for læseren maa det være afgørende at vide, hvem han har for sig, hvad denne forfatter selv har gjort af opdagelser, og hvad der helt naturligt vedgaaes at være overtaget fra andre.

Denne bog staar selvfølgelig i gæld til en række fremragende forfattere, hvad Knud Voss da heller aldrig ville bestride – afsnittet om Eigtvedforskningen demonstrerer det jo tydeligt – men Voss forventer for eksempel, at man fra indledningskapitlet (s. 17) skal erindre, at kendskabet til Moltkes Amalienborg-palæes interiør hidtil har hvilet paa en sen kilde (1778), mens forfatteren (s. 347) er i stand til at citere en samtidig beretning (brandtaksation fra 1754). Mon det er realistisk at forlange, at læseren skulle gennemgaa denne stofmættede bog og saa have den slags oplysninger in mente 330 sider længere fremme? Paa samme maade forholder det sig med redegørelsen for vestibulen i nævnte bygning; s. 17 refereres Christian Ellings iagttagelse om dette rums afhængighed af Frederik den Stores Sanssouci, men i Voss' egen beskrivelse (s. 352) savnes en kildehenvisning, og man kunne tro, at forfatteren selv var ophavsmand til iagttagelsen. Eigtved karakteriseres som en maadelig tegner, navnlig kneb det med figur- og anden frihaandstegning, mens det gik bedre med passer og lineal (s. 48); det er naturligvis betryggende, at forfatteren ikke hæver sin helt til skyerne, men her mangler atter en litteraturhenvisning, idet sammenligningen mellem Eigtveds tegnefærdigheder og de sachsiske arkitekters formaaen tydeligvis er baseret paa en bog om M. D. Pöppelmann, og man spørger sig, hvorfor der ikke er henvist til den – saa meget mere, som den ikke optræder i bibliografien.²

² Hermann Heckmann: M. D. Pöppelmann als Zeichner, Dresden 1954.

Disse eksempler turde demonstrere, hvor vanskeligt det i virkeligheden er at bedømme den foreliggende bog; den læser, der ikke behersker hele baggrundslitteraturen, er slet stillet, og anmelderen erkender blankt, at han ikke har samme litteraturkendskab som Knud Voss. Med fare for en vis ensidighed fristes man derfor til at gaa ind paa de af bogens emner, man enten i forvejen er bekendt med eller som paa anden maade er lettere tilgængelige.

Eigtved-forskningen indledtes med solide arkivundersøgelser kort før aarhundredskiftet, og med Christian Ellings mange bidrag fra 1930 ff. udvidedes studiet til ogsaa at omfatte stilanalyse, vurdering og fortolkning af Eigtveds værker som kunst. Knud Voss' forskningsoversigt føres op til i dag, og man kunne saa vente forfatterens programmerklæring med en redegørelse for maal og metoder; men her lades vi i stikken. Næste kapitel beretter udførligt om Eigtveds uddannelsesrejse; bondesønnen fra Skjoldenæsholmegnen ansættes som gartner ved Frederiksberg slot og faar i 1723 rejsepas for at fortsætte uddannelsen i Tyskland. I Berlin møder han den store arkitektur, og i Warszawa bliver mødet med bygningskunsten afgørende – gartnersvenden bliver arkitekt med ansættelse i August den Stærkes ingeniørkorps. Eigtved virker baade i kongeriget Polen og i kurfyrstendømmet Sachsen, hvor navnlig den ekspanderende residensby, Dresden, sætter varige spor. En romrejse synes derimod uden større betydning; hjem gaar det via Wien og München – bygninger opmaales, tegninger sendes til København, og sindet fyldes med indtryk. Den sidste del af rejsen foregik paa kongens regning, da Eigtved havde opnaaet den mægtige krigsminister, Poul Vendelbo Løvenørns bevaagenhed. Efterhaanden blev det klart, at man hjemme ventede sig meget af stipendiaten, som var »tiltænkt en særdeles betydningsfuld rolle i dansk arkitektur« (s. 75). Det var først og fremmest Christiansborg, man havde i tankerne.

Da Eigtved efter 12 aars fravær gensaa hovedstaden, var han en vidtberejst arkitekt og tillige en kunstner, der havde haft sjælden god lejlighed til paa første haand at opleve tidens fornemste bygningsværker; han havde direkte og indirekte knyttet værdifulde kontakter med sit fags mestre, i første række M. D. Pöppelmann og dennes søn samt Zacharias Longuelune. Vi hører, hvad Eigtved har set og kan have set overalt og føler os tæt inde paa livet af den vordende hofbygmester; dette skyldes især en omfangsrig korrespondance med Løvenørn. Man kan undre sig over, at Eigtveds rejse ikke omfattede Frankrig, men noget saadant tillod de internationale forhold ikke i 1734, da det var aktuelt, idet Danmark paa dette tidspunkt allieredes med England. Knud Voss kan sin Edvard Holm og tumler sig hjemmevant i de københavnske intriger og hele det politiske spil. Naar rejseskildringen er blevet saa udførlig (ca. 70 s.), skyldes det sikkert i nogen grad kildesitua-

tionen, idet Løvenørn-korrespondancen her tillader et godt indblik i Eigtveds person, noget vi ellers synes afskaaret fra sidenhen. Man tager imidlertid gerne det lange afsnit med, fordi det ogsaa tegner et glimrende billede af datidens kunstpolitik og kunstneriske uddannelsesmuligheder.

Ved hjemkomsten i 1735 udnævnes Eigtved straks til hofbygmester og involveres i indretningen af Christiansborg. Dette byggeføretagende var det største, man hidtil havde oplevet i Danmark. Arbejdet var delt i tre departementer; generalbygmester E. D. Häusser var den ledende, og under ham stod de ligestillede hofbygmestre Laurids de Thurah og Eigtved. Sidstnævnte betroedes den fornemme kongeetage, men efterhaanden vandt han terrain paa de andres bekostning. Af administrative aarsager var det besluttet, at de mange hundrede bygnings-tegninger, der udgik fra de tre departementer, skulle signeres af den chef, under hvis ressort arbejdet hørte, selv om en anden kunstner eller hjælper havde udført tegningen. Hermed er »tunge byrder lagt paa eftertidens kunsthistoriske undersøgelser« (s. 185) fastslaaer forfatteren, som forsigtigt tager fat paa dette komplicerede metodiske problem, der kaldes »Et spørgsmaal, der imidlertid ikke kan besvares endegyldigt. Dertil savnes alt for mange præmisses« (s. 170). Ad stilanalysens vej søges klarhed i dette vildnis, og man maa medgive, at det sker uden at overfortolke eller »hincinlesen«. Eigtveds første selvstændige eksteriør blev Marmorbroen med de to pavilloner, og Voss konstaterer, at arkitekten her i det dekorative udstyr »spiller paa næsten hele det register, hvormed han gør sig gældende i den følgende tids arbejder« (s. 129f.). I bogens konklusion fremhæves pavillonerne med »den yndefulde, saa at sige kammermusikalske opdyrkning af murfladerne ved det tynde stregrelief i fyldinger og lister . . .« (s. 416).

Det er selvsagt ikke muligt at komme ind paa alle arbejder i slottet, men vi skal dog opholde os kort ved dronningens køkken »et maskeret porcelænskabinet, en lille kunstindustriel udstilling, der om fornødent kunne anvendes til lette gastronomiske fornøjelser« (s. 164f.). Takket være fem bevarede tegninger er dette rum godt belyst; væggene er flisebeklædte, og møblementet bestaar af konsoller, reoler, et skab og et spejl, alt forgyldt med ægte guld – forgylderens regning var større end billedskærerens. Vægbeklædningen kaldes »hvide glasserede porcelænskakler« (s. 166); det var imidlertid reliefprydede fajencefliser med forgyldte ornamentes.³ Naar denne detaille bringes frem her, skyldes det, at Eigtved havde et hverv, som ikke omtales i bogen, skønt det havde tilknytning til hans virke som arkitekt: han var tilsynsførende ved den i 1738 oprettede kongelige fajencemanufaktur, der almindeligvis gaar under navnet Blaataarnsfabrikken; den var tænkt som leverandør af

³ Kai Uldall: Gammel dansk fajence, København 1967, s. 59.

ovne, fliser, vaser m. m. til Christiansborg og andre kongelige slotte, og den nedlagdes iøvrigt ved Eigtveds død i 1754.

Inden Christiansborg forlades, er der grund til at drøfte en sag af principiel art: Knud Voss argumenterer ofte ud fra plancherne i Thurahs *Danske Vitruvius* – af og til med et lille forbehold (s. 186 og 216). Stik fra de to trykte bind og tegninger fra det tredje bringes en snes gange, og der bygges i vidt omfang paa planchernes oplysninger. Uden at forlange en generel stillingtagen til hele værkets kildeværdi havde man dog gerne set nogle udførligere betragtninger desangaaende. De to bind udkom henholdsvis 1746 og 1749 og er følgelig samtidige med de her omhandlede bygningsværker, men hvor nøjagtige er hofbygmester Thuras planer, opstalter og snit? I bogen om Operahuset (Østre Landsret) gengiver Thorkild Roepstorff denne bygning fra *Vitruvius* (1746) og *Hafnia Hodierna* (1748), ligeledes udgivet af Thurah, og Roepstorff paaviser adskillige afvigelser i de to facadeafbildninger – det drejer sig om portalen, pilasterbaser, vinduer og skorstene.⁴

1752 var slottets hovedport sat paa plads, jernporten ved Marmorbroens pavillioner anbragt, »og Christiansborg slot kunne lukkes med manér baade for og bag« (s. 189). Da havde byggeriet staaet paa i en snes aar; færdigt var slottet dog langt fra – riddersalen var ikke fuldendt, og den stort anlagte kongetrappe forblev ufuldført. Skakten brugte man til at hejse brænde op igennem!

Fra Christiansborg vender vi os mod Frederiksstaden – Eigtveds største opgave og samtidig hans hovedværk. Denne bydel beskæftigede hofbygmesteren fra 1749 til hans død i 1754. Voss betoner atter det nære samarbejde mellem Eigtved og Moltke, og sidstnævnte karakteriseres som sjælen i beslutningsprocessen, selv om byggesagen egentlig sorterede under Danske cancelli. Eigtved tilkendes det fulde kunstneriske ansvar for udformningen af Amalienborg plads og de fire palæer; Voss tager dermed stilling i den langvarige strid til fordel for sin helt. Beviser for tesen savnes, dertil er kildematerialet for spinkelt, men forfatteren argumenterer overbevisende. Som noget nyt inddrages Monsieur Cordemoys *Nouveau traité de toute l'architecture ou l'art de bastir* fra 1706, og det paavises, at Frederiksstadens byggereglement og borgerhusenes facadeskema har hentet inspiration fra dette skrift.

Borgerhusenes facadeopbygning analyseres og illustreres ved smukke fotografier; beklageligvis er de saa godt som alle ombyggede, hvorfor forfatteren tyer til en akvarel fra omkring 1840, der ifølge billedteksten skulle gengive »Bygningsfacader . . . formentlig oprindeligt opført efter Eigtveds tegninger« (s. 321, fig. 279); de to huse, der hentydes til, Bredgade 36 og 38, er imidlertid tegnet af Andreas Hallander et halvt aar-

⁴ Thorkild Roepstorff: Operahuset i København, København 1970, s. 26f., fig. 12 og 13.

hundrede senere. Om Lindencrones palæ (den engelske ambassade) meddeles, at det er et sidestykke til Johns hus i Warszawa fra 1730'erne, og Eigtved faar med rette æren for at have bragt den polsk-sachsiske stil til København. Det sandsynliggøres endvidere, at palæet var tænkt opført med Eigtveds foretrukne tagform, valmtaget, og ikke med den svære mansard, som nu tynger bygningen. Skønt der tidligere er skrevet vægtigt om dette palæ, har forfatteren saaledes føjet meget til. Man bliver derfor skuffet over kun at se gehejmeraad W. A. von der Ostens palæ nævnt med faa ord; dette var opført som en art pendant til det just nævnte og er ligesom dette beviseligt tegnet af Eigtved. Det fremtræder i dag stærkt ombygget, men paa grundlag af materialeoverslag, brandtaksationer (den tidligste fra 1755), vurderingsforretninger, prospekter fra det 19. aarhundrede og ældre fotografier skulle det være muligt at skildre palæets bygningshistorie og samtidig at rekonstruere dets oprindelige udseende. Bygherren var en højtstaaende adelig embedsmand, og meget tyder paa, at hans københavnske residens var et særdeles stateligt hus.⁵

Frederikskirkens overordentlig komplicerede bygningshistorie udredes, og det lykkes forfatteren at skelne mellem hele fem Eigtved-projekter, hvor man hidtil maksimalt har opereret med fire. Samtidig med dette kirkearbejde var hofbygmesteren beskæftiget med Frederiks tyske kirke paa Christianshavn; dette byggeføretagende planlagdes 1752-53, mens opførelsen først fandt sted efter Eigtveds død, dog i hovedtrækkene følgende dennes tegninger. Hofbygmesteren havde leveret to forslag, af hvilket det første og kostbareste blev foretrukket; karakteristisk nok er tegningerne til dette forsvundet, mens det ikke-realiserede projekt nr. to delvis er bevaret. Det er Knud Voss' fortjeneste at have fremdraget dette andet udkast, men selv med et saa godt kort paa haanden er det dog langtfra lykkedes at klarlægge Christianskirkens projekteringshistorie, og man maa undre sig over, at forfatteren har undladt at inddrage væsentligt primærmateriale. I Københavns By-museum findes en træmodel til kirken;⁶ i betragtning af, at de bevarede danske arkitekturmodeller kan tælles paa én haand, er det yderligere ejendommeligt, at denne ikke er medtaget. Den er udført i maalestocken

⁵ I Frederiksstadens første borgerhuse og deres placering, Historiske Meddelelser om København 1971, s. 147 ff. (medtaget i Eigtved-bibliografien) findes nogle oplysninger om palæets oprindelige udseende. Christian Geddes eleverede kort fra 1761 og ældre fotografier lader ane, at midtrisalittens vinduer i beletagen var rundbuede og højere end husets øvrige; dette sammenholdt med et stik fra ca. 1830 viser et markant Eigtved-eksterior, der nok kunne fortjene en særskilt behandling paa linie med Lindencrones palæ.

⁶ Modellen er omtalt af Fr. Schiøtt i Bygningsmodeller og Bygningstegninger paa Kjøbenhavns Raadhus, Arkitekten VIII, København 1906, s. 378 samt Victor Hermansen: Københavns gamle Kirker, København 1932, s. 242.

1:24, og snedkeren fik sin løn udbetalt i juni 1754,⁷ hvilket turde implicere, at modellen er blevet til under Eigtveds auspicer. Den udmærker sig blandt andet ved at angive en anderledes vinduesløsning, end den vi kender fra den færdige kirke, som iøvrigt ogsaa afviger fra projekt nr. to. I Dresden opbevares endvidere en tegnet grundplan til Christianskirken, som sandsynligvis repræsenterer et stadium af dennes tilblivelses-historie; planen findes som fotografi i Nationalmuseets topografiske arkiv, hvor den er tilgængelig.⁸ Heraf fremgaar for eksempel, at man havde tænkt sig en anden facadeløsning med koblede halvsøjler omkring hovedportalen, hvor den opførte bygning nøjedes med pilastre. Det maa sluttelig nævnes, at der paa Landsarkivet findes et detailleret »Rechen-schaft über des Baues der Friedrichs Deutschen Kirche 1750–1771«, hvilket heller ikke ses at være benyttet i forfatterens redegørelse.⁹

I bogens korte afslutning skitseres en syntese af Eigtveds kunstneriske personlighed; mens hofbygmesteren til fulde er placeret internationalt, savnes en tilsvarende karakteristik paa det hjemlige plan, og man leder forgæves efter en opgørelse af hans kunstneriske bo. Selv om klassicis-men snart fortrængte de eigtvedske stilidealer, fik hans værk vel nogen betydning fremover. En række borgerhuse saavel i provins som hovedstad maa dog betegnes som Eigtved-eftersklange, og deres opførelse dateres helt op til 1775 – tyve aar efter Eigtveds død. Som eksempler kan nævnes Graabrødretorv 4 samt Nyhavn 10–18.

Paa trods af bogens metodiske svagheder har den naturligvis meget at byde paa; Knud Voss har hentet meget nyt stof frem, og det kendte er ofte vurderet anderledes og parret med adskillige værdifulde iagttagelser. En historiker maa glæde sig over at se bygningskunsten indpasset i det almindelige historiske forløb, og han maa imponeres over forfatterens suveræne beherskelse af det (rigs)arkivalske materiale. Danske kancelli, Rentekammer og Partikulærkammer er gennemtrawlet paa kryds og tværs, men andre arkiver og institutioner kunne nok med fordel have været yderligere benyttet. Med sin vægtige Eigtved-mono-grafi har Knud Voss imidlertid ikke alene skildret denne kunstners virke men tillige leveret et nyttigt bidrag til dansk historie i det attende aarhundrede.

JOHN ERICHSEN

⁷ Modellen er opmaalt af redaktør Elna Møller, Danmarks Kirker, der venligst har meddelt maalestoksforholdet og oplysningen om snedkerens løn.

⁸ Overinspektør Harald Langberg har fremdraget tegningen i Dresden, Institut für Denkmalpflege, og ladet den fotografere til Nationalmuseets topografiske arkiv.

⁹ Landsarkivet for Sjælland m. m. Frederiks tyske kirkes arkiv. Her findes regnskabs-protokollen og tre pakker bilag.